

Радомська Л. А.

кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри

мовознавства

Вінницький національний технічний університет

м. Вінниця, Україна

ІМЕННИКИ-ЮКСТАПОЗИТИ УКРАЇНСЬКОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ З РІВНОПРАВНИМИ КОМПОНЕНТАМИ

Швидкий темп життя, потужний вплив інформатизації та комп'ютеризації, тенденція до спрощення інформації для широкого загалу спричиняють мовні явища, пов'язані з прагненням називати складні явища одним поняттям, якомога коротше. Тяжіння до скорочення понять особливо помітне в українському словотворі – на рівні складних слів, зокрема іменників-юкстапозитів. Юкстапозицію визначають як «активний спосіб творення компактних за структурою лексичних одиниць, що вможливають економно та сконденсовано виразити складне явище в одному понятті», а іменники-юкстапозити – як «складання, поєднання двох чи більше слів без сполучних голосних з обов'язковою ознакою їхнього оформлення – дефісним правописом»¹. Активне утворення іменників за допомогою юкстапозиції (словоскладання) на сучасному етапі розвитку української мови, зумовлене комплексом внутрішньомовних і позамовних чинників, **актуалізує** необхідність дослідження специфіки цієї мовної категорії.

В українському мовознавстві специфіку утворення й функціонування складних слів **досліджували** Л. Азарова, М. Жовтобрюх, Г. Гнатюк, К. Городенська, А. Грищенко, Н. Клименко,

¹ Радомська Л. А. Критерії визначення лінгвального статусу іменників-юкстапозитів як самостійних лексико-граматичних одиниць. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філологічні науки*. Житомир : Вид-во Житомирського держ. ун-ту імені І. Франка, 2017. Вип. 1 (85). С. 88.

І. Мислива-Бунько, М. Плющ, О. Стишов та ін. Іменники-юкстапозити ж були предметом окремого вивчення як термінологічні одиниці (Л. Радомська²), з погляду структури й семантики на основі поезії Ліни Костенко (О. Рудь³), як утворення з рівноправними та нерівноправними складниками у текстах українських замовлянь (О. Мієнко⁴), як продуктивні okazіоналізми в масмедійному й інтернет-дискурсі (О. Стишов⁵) та ін. У закордонному мовознавстві досліджували юкстапозицію в міжмовному вимірі – як одну зі стратегій вираження предикації, посесивности та сурядности, яка широко представлена в багатьох мовах світу (аналіз 72 мов світу) (Ш. Мідзуно⁶); ґрунтовно аналізовано мотиваційну структуру складних слів в англійській мові (П. Арнауд⁷), зокрема їх визначено як концептуальні поєднання внаслідок когнітивного процесу, за допомогою якого поняття синтезуються для створення нових значень (Ш. Бенджамін, Д. Шмідтке⁸); особливості утворень «іменник+іменник» проаналізовано з погляду морфолого-синтаксичних відношень у мові мантауран (Ч. Ван⁹) та ін. Іменники-юкстапозити ж української термінології потребують більш детального вивчення з погляду їхньої внутрішньої структури, лексико-семантичних особливостей їхніх компонентів.

² Радомська Л. А. Семантичні відношення в термінологічних іменниках-юкстапозитах : монографія / Л. А. Радомська, Л. Є. Азарова. Вінниця, 2016. 180 с.

³ Рудь О. М. Юкстапозитні іменники у поетичних текстах Ліни Костенко. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2021. № 37. Том 3. С. 124–128. DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4863/37-3-19>.

⁴ Мієнко О. Особливості вживання іменників-юкстапозитів у текстах українських замовлянь. *Філологія XXI століття* : збірник наукових праць студентства й молоді. Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2022. С. 44–51. DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4863/37-3-19>.

⁵ Стишов О. Особливості словотворення складних okazіоналізмів у сучасній українській мові. *Лінгвістичні студії*. 2022. Вип. 43. С. 41–52. DOI: <https://doi.org/10.31558/1815-3070.2022.43.4>.

⁶ Mizuno S. Noun juxtaposition for predication, possession, and conjunction: Beyond ambiguity avoidance. *Linguistic Typology at the Crossroads*. 2024. Vol. 4, no. 2. P. 220–272. DOI: <https://doi.org/10.6092/issn.2785-0943/18271>.

⁷ Arnaud P. J. L. Semantic complexity in English [NN] compounds. *Acta Linguistica*. 2008. URL: <https://journals.openedition.org/acs/12278> (дата звернення: 04.12.2025).

⁸ Benjamin S., Schmidtke D. Conceptual combination during novel and existing compound processing. *Memory & Cognition*. 2023. Vol. 51. P. 1170–1197. DOI: <https://doi.org/10.3758/s13421-022-01378-z>.

⁹ Wang CP. More on Nominal Compounds and Nominal Juxtapositions in Mantaauran (Rukai). *Concentric studies in linguistics*. 2018. Volume 44. Issue 1. P. 35–65. DOI: <https://doi.org/10.6241/concentric.ling.44.1.02>.

Метою наукової розвідки є дослідження семантичних зв'язків між рівноправними компонентами іменників-юкстапозитів української термінології.

Юкстапозити становлять окрему лексичну категорію, що ґрунтується на різновидах семантичних зв'язків між компонентами як із нерівноправними, так і з рівноправними значеннями та характеризується специфічними формально-структурними й функційними ознаками. Для аналізу структурно-семантичних властивостей іменників-юкстапозитів як самостійної лексичної категорії використовуємо семантичну мотивацію, адже саме семантичний критерій вважаємо точнішим і конкретнішим. Особливості структури аналізованих лексичних одиниць пов'язуємо, як і інші дослідники на основі емпіричних даних, із прагненням до економності, що є визначальним фактором для вибору певних мовних форм¹⁰.

Словоскладання – це процес словотворення, під час якого, як слушно зауважують дослідники Ш. Бенджамін та Д. Шмідтке, «наявні слова поєднуються для вираження нового значення»¹¹. Тобто мовці отримують значення складного слова, використовуючи концептуальний зв'язок, подумки пов'язуючи значення компонентів, із яких утворене нове слово.

Переважно в семантичній структурі іменників-юкстапозитів виокремлюємо головний компонент – іменник-гіперонім, який позначає загальну лексичну категорію, до якої належить складне слово, та залежний компонент – модифікатор (гіпонім), необхідний для надання більш обмеженого значення складному слову. Меншою мірою

¹⁰ Mizuno S. Noun juxtaposition for predication, possession, and conjunction: Beyond ambiguity avoidance. *Linguistic Typology at the Crossroads*. 2024. Vol. 4, no. 2. P. 220. DOI: <https://doi.org/10.6092/issn.2785-0943/18271>.

¹¹ Benjamin S., Schmidtke D. Conceptual combination during novel and existing compound processing. *Memory & Cognition*. 2023. Vol. 51. P. 1170. DOI: <https://doi.org/10.3758/s13421-022-01378-z>.

виявляємо семантичну структуру з взаємозалежними компонентами. Виокремлені дві групи іменників-юкстапозитів (див. рис. 1):

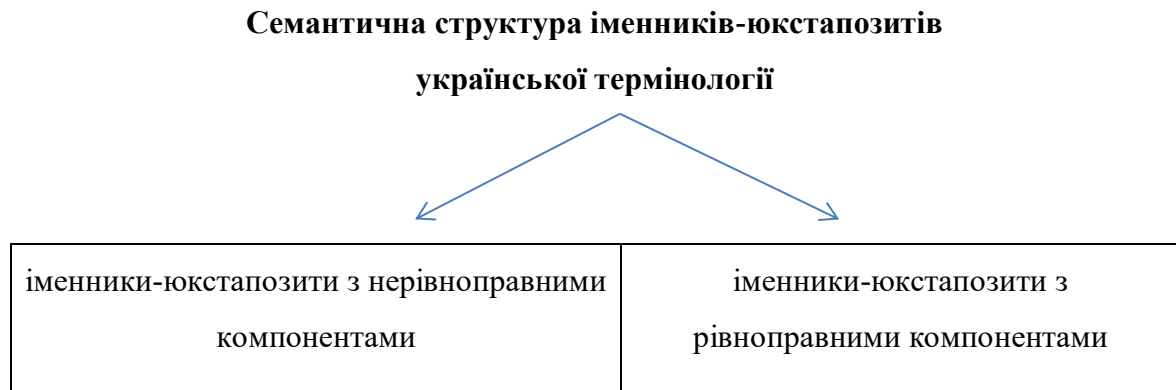


Рис. 1. Групи іменників-юкстапозитів за семантичними відношеннями між їхніми компонентами

Семантична структура іменників-юкстапозитів із рівноправними компонентами істотно відрізняється від семантики юкстапозитів із нерівноправними компонентами, оскільки визначається іншими характеристиками семантичних кореляцій. Якщо іменники-юкстапозити підрядного типу (з нерівноправними компонентами) мотивовані лексико-семантичними відношеннями між компонентами, то юкстапозити із сурядним зв'язком (рівноправними компонентами) формуються на основі сукупності лексико-семантичних значень складників, тобто виявляють безпосередню мотивованість. Водночас новоутворений юкстапозит не відтворює механічної суми значень, а репрезентує нове значення, сформоване з урахуванням особливостей взаємодії між його компонентами. Іменники-юкстапозити з рівноправними семантичними відношеннями між компонентами становлять у сучасній українській термінологічній лексиці обмежений масив порівняно з юкстапозитами з нерівноправними відношеннями.

Іменник-юкстапозит із рівноправними компонентами (сурядним зв'язком) позначає поняття, що корелює з поняттями, переданими його складниками, проте є новою номінацією. Зауважмо, що зміст, який виражає іменник-юкстапозит, реалізується лише в новоутвореній самостійній лексемі, а не в окремих її компонентах.

У сучасній українській мові поширене паралельне функціонування іменників-юкстапозитів і відповідних словосполучень із сурядними зв'язками, наприклад: юкстапозит *купівля-продаж* та словосполучення *купівля і продаж*. Це свідчить про трансформацію сурядних словосполучень у юкстапозити. Однак не всі юкстапозити із сурядним зв'язком мають словосполучення-першоджерела: певна група таких утворень позбавлена синтаксичних відповідників. Семантичний аналіз засвідчує, що в таких іменниках виразно фіксується прямий зв'язок між загальним значенням утворення та значеннями його компонентів, що демонструє найвищий рівень безпосередньої мотивованості. Для означення цієї групи складних іменників застосовуємо термін *іменники-юкстапозити, утворені за словотвірною моделлю сурядного типу*, на відміну від юкстапозитів, що виникли *внаслідок трансформації сурядних словосполучень*. Словотвірну модель трактуємо за енциклопедією «Українська мова» як «схему творення слів у межах того самого словотвірного типу»¹². Вона є моделлю «структурної будови однотипних дериватів, які характеризуються належністю твірних і похідних до однієї і тієї ж частини мови і тотожністю форманта»¹³.

Попри те що в юкстапозитах, сформованих за моделлю сурядного типу, наявна максимальна безпосередня мотивованість змістом компонентів, вони, як і інші складні іменники, виявляють

¹² Українська мова. Енциклопедія / [редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), М. П. Зяблюк та ін.]. 3-тє вид., зі змінами і доп. К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2007. С. 642.

¹³ Вакарюк Л. О., Панцьо С. Є. Український словотвір у термінах : словник-довідник. Тернопіль : Джура, 2007. С. 165.

ідіоматичність, тобто їхнє лексичне значення не є простою сумою значень компонентів.

Формально іменники-юкстапозити обох груп – утворені із сурядних словосполучень і за словотвірною моделлю сурядного типу – збігаються за структурою. Розмежування можливо здійснити тільки на основі етимологічного та семантичного аналізу. У юкстапозитах, що виникли із сурядних словосполучень, зазвичай наявні численні свідчення прямої мотивованості змістом компонентів, тоді як у юкстапозитів другого типу ці свідчення менш виразні. Наприклад, семантичний аналіз юкстапозита *мати-й-мачуха* демонструє, що його компоненти втратили первинні значення та мотивуються позамовними чинниками. Слова *мати* (з позитивним конотативним забарвленням) і *мачуха* (з негативною конотацією) номінують рослину *мати-й-мачуха* (підбіл) – багаторічну трав'янисту рослину «родини складноцвітих із великим листям, знизу пухнастим, зверху зеленим і холодним на дотик»¹⁴. Маємо контрастні властивості листя: «пухнасте» асоціюється зі словом *мати*, «холодне» – зі словом *мачуха*. Таким чином, значення утворення ґрунтується на метафоричному зіставленні антоніміїчних понять. Компоненти юкстапозитів, що походять із сурядних словосполучень, можуть репрезентувати не лише антоніміїчні пари, а й асоціативні або природно пов'язані предмети (*руки-ноги*, *батько-мати* тощо).

Отже, незалежно від прямого чи переносного значення компонентів, у змісті юкстапозитів, сформованих унаслідок трансформації сурядних словосполучень, завжди міститься вказівка на безпосередню мотивованість значенням складників, хоча значення

¹⁴ Словник української мови : в 11 т. / [ред. колег. : І. К. Білодід (голова) та ін.]. К. : Наук. думка, 1970–1980. Т. 6. С. 399.

юкстапозита не збігається з їхньою сумою¹⁵. Це можна репрезентувати схематично (див. рис. 2):

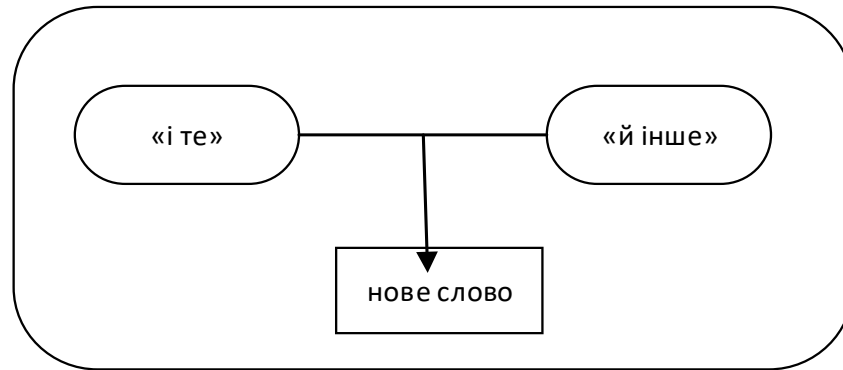


Рис. 2. Семантична будова іменників-юкстапозитів, утворених із сурядних словосполучень.

Мотиваційна основа юкстапозитів, утворених за словотвірною моделлю сурядного типу, істотно відрізняється. Семантика таких утворень формуються на основі «перехресчування» значень компонентів: один складник доповнює інший інформацією, яка не реалізується в жодному з них окремо, однак передбачає наявність певного семантичного спільника. Так, у юкстапозиті *порт-пристань* (пристань із портовим устаткуванням) компоненти демонструють часткове семантичне накладання: *порт* – «ділянка берега водойми разом із прилеглою водною площею, спеціально обладнана для стоянки суден, вантажно-розвантажувальних та ін. робіт»¹⁶; *пристань* – «спеціально обладнане місце на березі водойми з плавучою або береговою спорудою для причалювання і стоянки суден, їх навантажування й розвантажування, посадки й висадки пасажирів»¹⁷.

¹⁵ Радомська Л. А. Семантичні відношення в термінологічних іменниках-юкстапозитах : монографія / Л. А. Радомська, Л. С. Азарова. Вінниця, 2016. С. 117.

¹⁶ Словник української мови... Т. 7. С. 289.

¹⁷ Словник української мови... Т. 8. С. 39.

Таким чином, між компонентами виникають синоніміїні відношення: вони доповнюють один одного специфічною інформацією, притаманною синонімам, тоді як результатом перехресчування їхніх семантик постає нове значення, як це схематично показано на рис. 3:

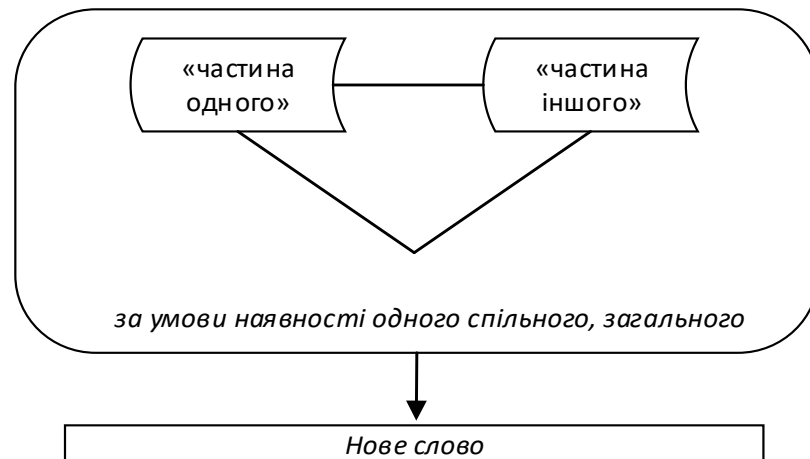


Рис. 3. Семантична будова іменників-юкстапозитів, утворених за словотвірною моделлю сурядного типу.

Юкстапозити, утворені за словотвірною моделлю сурядного типу, не завжди базуються на синонімії. Значна частина їх об'єднана спільністю, що полягає в співвіднесенні частин значень компонентів, які не перебувають у синоніміїних відношеннях.

Так, юкстапозит *фабрика-кухня* позначає «велике підприємство громадського харчування з масовим механізованим приготуванням їжі»¹⁸. Складники *фабрика* («промислове підприємство, що обробляє сировину машинним способом і якому властивий розподіл праці за операціями»¹⁹) та *кухня* («спеціально пристосоване приміщення з піччю, плитою і т. ін. для готування їжі»²⁰) пов'язані спільним значенням місця виробництва чи приготування їжі, однак не є синонімами.

¹⁸ Словник української мови... Т. 10. С. 547.

¹⁹ Словник української мови... Т. 10. С. 547.

²⁰ Словник української мови... Т. 4. С. 420.

Таким чином, іменники-юкстапозити з рівноправними компонентами виявляють семантичну неоднорідність. Серед них виокремлюємо дві основні групи (див. рис. 4):

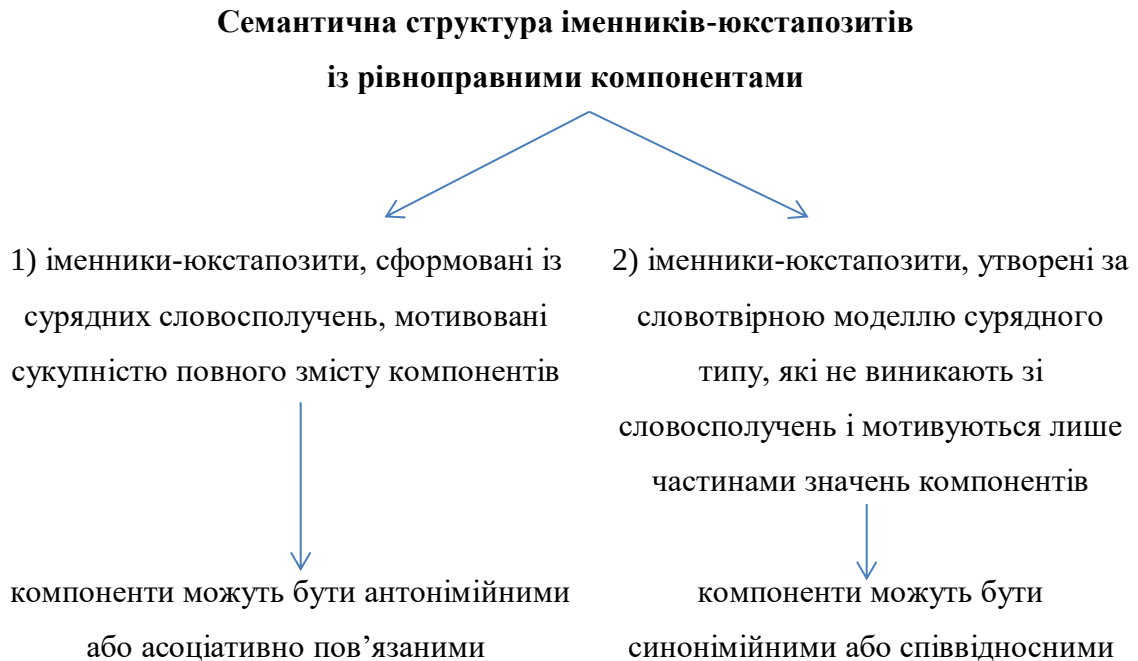


Рис. 4. Реалізація семантичної структури іменників-юкстапозитів із рівноправними компонентами.

За характером внутрішньої семантичної кореляції ці найменування утворюють три підгрупи: іменники-юкстапозити з антонімійними відношеннями, зі співвідносними відношеннями та із синонімійними відношеннями між компонентами. Сурядно утворені термінологічні юкстапозити демонструють винятково антонімійні відношення.

Проаналізуймо детальніше кожну з підгруп.

1. Іменники-юкстапозити з антонімійними відношеннями. У контексті впорядкування термінологічних систем аналіз **антонімії** набуває особливої ваги, оскільки антоніми становлять одну з базових категорій системної організації термінофонду. Лінгвістичні студії з проблеми антонімії в термінології засвідчують неоднозначне трактування цього явища: частина мовознавців заперечує доцільність використання антонімів у терміносистемах, інші, навпаки, наголошують на їхній системотворчій функції. На наш погляд, антонімія як

універсальне мовне явище притаманна мові науки так само, як і іншим формам літературного слововживання.

В «Українській мові. Енциклопедії» антоніми визначено як «слова (переважно однієї частини мови) або їх окремі значення, а також стійкі словосполучення, афікси, граматичні форми, зокрема синтаксичні конструкції, що, тісно поєднуючись певною семантичною спільністю, розрізняються на цій же основі максимально протилежними значеннями»²¹. Антонімія постає як мовне відображення відношень протилежності та контрастності наукових понять.

Антонімію розглядають у філософському, логічному та лінгвістичному аспектах:

1) у межах філософського аспекту вона пов'язана з відображенням внутрішніх суперечностей об'єктивної дійсності;

2) логічний аспект ґрунтується на опозиції контрарних і контрадикторних понять;

3) лінгвістичний аспект передбачає аналіз структурно-семантичної організації термінів: терміни-антоніми мають спільну інваріантну (родову) сему та протиставлювані видові семи. Хоча інколи спостерігається повний семантичний паралелізм (напр.: *важкий* – *легкий*), повна антоніміїність у мові трапляється рідко.

Термінологічна антонімія функціонує як регулярний принцип найменування протилежних понять. Дискусійним досі є питання про критерії ідентифікації антоніміїчних пар. О. Романова доводить, що істинна протилежність властива лише тим парам, які відображають крайні точки семантичної шкали; водночас бінарні опозиції (напр.: *додавання* – *віднімання*) також становлять антонімію, навіть без

²¹ Українська мова. Енциклопедія... С. 28.

проміжної ланки, «за допомогою бінарної опозиції протиставлення збігається з протилежністю»²².

Терміни-антоніми можуть мати різні вияви:

1) описують протилежні, але рівноцінні властивості: «існують у взаємозв'язку протилежності, а не суворої опозиції, і виражають певну тотожність, спільний компонент, що лежить в основі їх функціональної схожості» (контрарні антоніми);

2) доповнюють один одного в парі (контрадикторні антоніми);

3) виражають взаємнопротилежні ознаки (конверсивні антоніми)²³.

Антонімія виникає лише за наявності терміносистеми, коли поняття взаємокорелюють і мають спільний гіперонім, а значеннєві структури протиставлених термінів є однотипними. Тому для ідентифікації антоніміїх відношень між компонентами термінологічних юстапозитів у цій роботі застосовано семантичний критерій, ґрунтований на аналізі спільних і протиставлюваних відмінних сем у їхній семантичній структурі. Дослідження здійснено на основі дефініцій із лексикографічних джерел. Так, семантика термінологічного іменника-юстапозита *вмикач-вимикач* (прилад для вмикання і вимикання електричного струму) відтворює синтез сем іменників *вмикач* («пристрій для вмикання електричного струму»²⁴) і *вимикач* («прилад для вмикання і вимикання електричного струму»²⁵). Проте результат поєднання не є механічною сумою значень, а формує нове, інтегроване поняття – позначення універсального пристрою, а не з'єднані між собою два окремі прилади.

²² Романова О. Антонімічні відношення в українській швацькій термінології. *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка»*. Серія «Проблеми української термінології». 2012. № 733. С. 149.

²³ Мись Т. Антонімія в термінології юридичної англійської мови. Сучасні дослідження з іноземної філології: збірник наукових праць. 2025. Вип. 2 (28). С. 143. DOI: <https://doi.org/10.32782/2617-3921.2025.28.143-150>.

²⁴ Словник української мови... Т. 1. С. 707.

²⁵ Словник української мови... Т. 1. С. 430.

Основною аналітичною одиницею під час дослідження антоніміїчних відношень між компонентами термінологічних іменників-юкстапозитів визначаємо термінологічну антонімію пару (ТАП). Такий підхід зумовлений специфікою структурної організації відповідних юкстапозитних номінацій. У межах поняттєво-семантичних зв'язків між компонентами термінологічних юкстапозитів встановлено такі групи:

1) **комплементарні ТАП**, у яких антоніміїчні компоненти репрезентують два взаємодоповнювальні видові поняття, що разом повністю охоплюють зміст відповідного родового поняття й не передбачають проміжних ланок, наприклад: *гістерон-протерон*, *вмикач-вимикач*, *додавання-віднімання*, *мажор-мінор*, *купівля-продаж*, *приймач-передавач* та ін.;

2) **векторні ТАП**, компоненти яких позначають дві протилежно спрямовані або взаємнозворотні дії, ознаки, процеси чи напрями, наприклад: *відщеплення-приєднання*, *навантаження-вивантаження*, *розтяг-стиск*, *ввід-вивід*, *виливальник-заливальник*, *завантажувач-вивантажувач* та ін.;

3) **контрарні ТАП**, видові поняття яких охоплюють лише частину обсягу родового поняття та між якими можливе існування одного або кількох проміжних найменувань, наприклад, *горіння-гасіння*;

4) **координатні ТАП**, у яких компоненти позначають дві протилежні точки просторового або часового континууму, наприклад, *вхід-вихід*.

За критерієм обсягу протиставлюваної семантики ТАП поділяють на **повні** та **неповні**. У термінологічних іменниках-юкстапозитах переважають повні ТАП (моносемічні або полісемічні), тобто такі, у яких антонімізація актуалізується в усіх семемах (наприклад, *мажор-мінор*). За семантикою іменників-юкстапозитів, що утворюють ТАП, виокремлюємо низку лексико-семантичних груп, із-поміж яких

найбільш репрезентативними є юкстапозитні ТАП, які позначають процеси та дії (наприклад: *купівля-продаж, відщеплення-приєднання, навантаження-вивантаження, розтяг-стиск, розвал-сходження, горіння-гасіння, прийняття-передача* тощо).

Іменники-юкстапозити, створені за словотвірною моделлю сурядного типу є найбільшою підгрупою серед термінологічних іменників-юкстапозитів із рівноправними компонентами (60 лексем). Вони представлені двома категоріями: юкстапозитами із співвідносними відношеннями і юкстапозитами із синонімійними відношеннями.

2. Термінологічні іменники-юкстапозити зі співвідносними відношеннями. Ця підгрупа у межах групи рівноправних компонентів становлять найбільшу кількість – 50 лексем (68,1%). Семантична структура цієї групи неоднорідна. Наприклад, іменник-юкстапозит *блюмінг-слябінг* є технічним терміном, у якому значення формується за допомогою перетину та взаємного доповнення семантики складників: *блюмінг* – це обтискний прокатний стан, призначений для деформації сталевих злитків масою від 3 до 10 тонн на блюми; *слябінг* – це прокатний стан із горизонтальними і вертикальними валками, на якому сталеві злитки масою до 45 тонн обтискають на сляби. Новоутворений юкстапозит *блюмінг-слябінг* набуває нового значення – комбінований обтискний прокатний стан із підвищеною висотою підняття верхнього валка, що дає змогу прокатувати як блюми, так і широкі сляби. Таким чином, це якісно новий механізм, що поєднує функції блюмінгу і слябінгу. Аналогічний принцип побудови мають й інші іменники-юкстапозити, наприклад: *поп-рок, полька-мазурка, вольт-ампер, вольт-кулон, мах-ом, збирання-зварювання, згортка-розгортка, вибирання-зберігання, перетворення-самокоригування* та ін.

На відміну від зазначених лексем, термін видавничої справи *альманах-журнал* сформований на основі взаємної конкретизації

складників: *альманах* – збірка літературних творів різних авторів-сучасників²⁶, *журнал* – періодичне друковане видання у вигляді книжки²⁷. Це нове поняття можна охарактеризувати як альманах, представлений у формі журналу; журнал, що має ознаки альманаху; альманах, який є журналом; журнал, що є альманахом. Аналогічна схема взаємної конкретизації притаманна іменникам-юкстапозитам *бібліотека-музей, диван-ліжко, тижневик-журнал, дайджест-журнал, фабрика-кухня* та ін.

Найуживаніші лексикосентичні групи термінологічних іменників-юкстапозитів зі співвідносними відношеннями – це назви хімічних сполук (*станат-ванадат, бісмут-хром, марганець-бісмут, оксид-хлорид бісмута, карбон-кисень, вольфрам-мідь, титан-алюміній* та ін.); назви приладів, механізмів, предметів (*обприскувач-обпилювач, підживлювач-обприскувач, диван-ліжко, триод-гексод, триод-пентод, підсилювач-змішувач* та ін.); назви геометричних фігур (*триакіс-ікосаедр, триакіс-октаедр, триакіс-тетраедр, тетрагон-тритетраедр, тригон-тріоктаедр* та ін.); назви процесів (*блюмінг-слябінг, збирання-зварювання, вибирання-зберігання, перетворення-самокоригування, зчитування-записування, згортка-розгортка* та ін.) тощо.

3. Термінологічні іменники-юкстапозити із синонімійними відношеннями. В українській лінгвістиці синонімами визначають «слова (переважно однієї частини мови) або їхні окремі значення, а також стійкі словосполучення, афікси, словотвірні типи, граматичні форми, зокрема синтаксичні конструкції, що при повній чи частковій формальній відмінності мають тотожні або майже тотожні значення (з можливими відмінностями в стилістичних і граматичних характеристиках та в

²⁶ Словник української мови... Т. 1. С. 36.

²⁷ Словник української мови... Т. 2. С. 549.

сполучуваності)»²⁸. Семантична сутність синонімів у сучасній лінгвістиці є дискусійною, її визначають через семантичну близькість, тотожність або через комбінацію першого й другого (останнє поєднання є найбільш поширеним критерієм).

Беручи до уваги дефініцію синонімів, слід враховувати, що поняття синоніма в термінології відрізняється від літературної мови. Синонімія в науковому стилі – небажане явище, адже може призводити до неточностей у межах однієї терміносистеми. Як зазначено в енциклопедії української мови, у сфері термінології «наявні переважно синоніми абсолютні»²⁹. З іншого боку, це сприяє унормуванню термінологічної лексики, якщо з часом один із термінів-синонімів витісняє з ужитку інший. Крім того, часто синонімами часто є терміни-дублети, що виникли внаслідок запозичення з інших мов.

Оскільки термін складається з терміноелементів, які не номінують термінологічне поняття, а тільки виділяють окремі його риси та ознаки, «значення терміна не утворює сума значень окремих терміноелементів. Його формує дефініція, яка з розвитком фахової дисципліни може змінюватись. Тому основне значення термін набуває лише в конкретній термінологічній і понятійній системах»³⁰. У межах іменника-юкстапозита синонімія можлива через семантичну близькість терміноелементів (компонентів юкстапозита). Компоненти можуть мати відмінності в семантиці, етимології та функціонуванні. Термінологічні синоніми, на відміну від загальноновживаних, не містять емоційно-експресивного забарвлення.

Для позначення компонентів іменників-юкстапозитів зі синонімійними відношеннями використовуємо термін «термінологічне

²⁸ Українська мова. Енциклопедія... С. 607.

²⁹ Українська мова. Енциклопедія... С. 609.

³⁰ Галян О. В., Гуз О. П. Поняття терміна та його місце в мовній системі. Наукові записки. Серія: Філологічні науки. 2025. № 212, С. 105. DOI: <https://doi.org/10.32782/2522-4077-2025-212-15>.

синоніміїне об'єднання» (ТСО) – сукупність термінів, пов'язаних синоніміїними відношеннями. Однак у структурі юкстапозитів така група є замкненою й незмінною через ідіоматичність і цілісність аналізованих лексичних одиниць.

Наприклад, термінологічний іменник-юкстапозит *блокування-замикання*, що описує явище в комп'ютерній сфері, пов'язане із захистом доступу до ресурсу, побудований на основі значень складників-синонімів, які мотивують семантику слова, утворює термінологічне синоніміїне об'єднання. Однак лексичне значення терміна не дорівнює сумі значень його частин, а формує нове поняття: *блокування-замикання* – процес невільного використання файла або запису бази даних.

Компоненти термінологічних іменників-юкстапозитів здебільшого є відносними, а не абсолютними синонімами, тобто їхні значення збігаються частково. Наприклад, компоненти юкстапозита *зв'язок-контакт* виражають близькі поняття: *зв'язок* – «спілкування, можливість спілкування з ким-, чим-небудь» (одне зі значень)³¹ і *контакт* – «спілкування, зв'язок, тісні стосунки» (одне зі значень)³². Аналогічно пов'язані компоненти іменника-юкстапозита *еталон-зразок*. Менш споріднені значення мають компоненти іменника *кінець-консоль* із терміносистеми архітектури: *кінець* – «крайній пункт, межа протягності предмета, площини тощо, а також те, що прилягає до такого пункту, межі»³³ і *консоль* – «виступ у стіні будинку, що підтримує карниз, балкон, архітектурні прикраси тощо» [9, Т. 4: 264] (одне зі значень)³⁴ – утворюють один термін, що позначає опорну конструкцію,

³¹ Словник української мови... Т. 3. С. 504.

³² Словник української мови... Т. 4. С. 267.

³³ Словник української мови... Т. 4. С. 163.

³⁴ Словник української мови... Т. 4. С. 264.

закріплену одним кінцем, що підтримує частини будівлі чи інші предмети, що виступають.

Синоніміїні зв'язки репрезентовані у відносно небагатьох лексико-семантичних групах термінологічних іменників-юкстапозитів, зокрема в назвах професій або статусів (*фахівець-експерт, капітан-директор, генерал-адмірал*), документів (*закон-декрет*), явищ (*зв'язок-контакт*), процесів (*блокування-замикання*) тощо.

Таким чином, синоніміїні відношення, що зв'язують компоненти іменників-юкстапозитів, забезпечують доповнення семантики кожного з елементів і формування нового поняття на основі перетину значень.

Кількісні дані про термінологічні іменники-юкстапозити з рівноправними компонентами подано в таблиці 1:

Таблиця 1.

Семантичні відношення між термінологічними іменниками-юкстапозитами з рівноправними компонентами

<i>№</i>	<i>Модель юкстапозитів</i>	<i>Тип відношень</i>	<i>Кількість юкстапозитів</i>	<i>Частка від загальної кількості, %</i>
1.	Іменники-юкстапозити, утворені із сурядних словосполучень	Антоніміїні відношення	19	24
2.	Іменники-юкстапозити, утворені за словотвірною моделлю сурядного типу	Співвідносні відношення	50	68,1
		Синоніміїні відношення	10	7,9

Висновки. Семантична мотивація термінологічних іменників-юкстапозитів із рівноправними компонентами є неоднорідною: вони формуються на основі цілісного лексико-семантичного комплексу

значень компонентів. Такі одиниці не передають простої суми значень, а утворюють нове, що виникає внаслідок взаємодії їхніх компонентів.

За рівнем лексичної мотивації групу іменників-юкстапозитів із рівноправними складниками поділено на два види: утворені зі сурядних словосполучень та утворені за словотвірною моделлю сурядного типу. У першій групі компоненти пов'язані винятково антонімійними відношеннями (24 % від загальної кількості таких юкстапозитів). Основною аналітичною одиницею визначено термінологічну антонімійну пару (ТАП), що відповідає двокомпонентній структурі юкстапозитів. За характером поняттєво-семантичних зв'язків виокремлено чотири різновиди ТАП: комплементарні, векторні, контрарні та координатні.

Юкстапозити другого типу мотивовані лише певною частиною змісту кожного компонента; їхнє значення виникає завдяки перехресцуванню семантики складників. Цю групу формують дві підгрупи: одиниці зі співвідносними відношеннями між компонентами та одиниці із синонімійними відношеннями. Найчисельнішою є група юкстапозитів зі співвідносними відношеннями (50 лексем, або 68,1 %). Їхня семантика має складну структуру та формується або через взаємодоповнювання значень компонентів, або через їхню взаємну конкретизацію.

Порівняно невелику групу становлять юкстапозити, компоненти яких пов'язані синонімійними відношеннями (10 лексем, або 7,9 %). Вони утворюють замкнену двокомпонентну синонімійну групу, що не допускає зміни складу, оскільки юкстапозити характеризуються стійкістю й цілісністю своєї будови. У таких одиницях семантика компонентів збігається частково, що зумовлює їхній статус переважно відносних, а не абсолютних синонімів.

Перспективним напрямком дослідження вбачаємо подальше вивчення особливостей функціонування новітніх запозичених термінів-юкстапозитів, унормування їхнього правопису відповідно до орфографічних норм української мови.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вакарюк Л. О., Панцьо С. Є. Український словотвір у термінах : словник-довідник. Тернопіль : Джура, 2007. 260 с.
2. Галян О. В., Гуз О. П. Поняття терміна та його місце в мовній системі. Наукові записки. Серія: Філологічні науки. 2025. № 212, С. 104–109. DOI: <https://doi.org/10.32782/2522-4077-2025-212-15>.
3. Мись Т. Антонімія в термінології юридичної англійської мови. Сучасні дослідження з іноземної філології: збірник наукових праць. 2025. Вип. 2 (28). С. 143–150. DOI: <https://doi.org/10.32782/2617-3921.2025.28.143-150>.
4. Мієнко О. Особливості вживання іменників-юкстапозитів у текстах українських замовлянь. *Філологія XXI століття* : збірник наукових праць студентства й молоді. Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2022. С. 44–51. DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4863/37-3-19>.
5. Радомська Л. А. Критерії визначення лінгвального статусу іменників-юкстапозитів як самостійних лексико-граматичних одиниць. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філологічні науки*. Житомир : Вид-во Житомирського держ. ун-ту імені І. Франка, 2017. Вип. 1 (85). С. 88–92.
6. Радомська Л. А. Семантичні відношення в термінологічних іменниках-юкстапозитах : монографія / Л. А. Радомська, Л. Є. Азарова. Вінниця, 2016. 180 с.
7. Романова О. Антонімічні відношення в українській швацькій термінології. *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології»*. 2012. № 733. С. 149–154.
8. Рудь О. М. Юкстапозитні іменники у поетичних текстах Ліни Костенко. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2021. № 37. Том 3. С. 124–128. DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4863/37-3-19>.
9. Словник української мови : в 11 т. / [ред. колег. : І. К. Білодід (голова) та ін.]. К. : Наук. думка, 1970–1980.
10. Стишов О. Особливості словотворення складних okazіоналізмів у сучасній українській мові. *Лінгвістичні студії*. 2022. Вип. 43. С. 41–52. DOI: <https://doi.org/10.31558/1815-3070.2022.43.4>.

11. Українська мова. Енциклопедія / [редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), М. П. Зяблюк та ін.]. 3-тє вид., зі змінами і доп. К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2007. 856 с.
12. Arnaud P. J. L. Semantic complexity in English [NN] compounds. *Acta Linguistica*. 2008. URL: <https://journals.openedition.org/acs/12278> (дата звернення: 04.12.2025).
13. Benjamin S., Schmidtke D. Conceptual combination during novel and existing compound processing. *Memory & Cognition*. 2023. Vol. 51. P. 1170–1197. DOI: <https://doi.org/10.3758/s13421-022-01378-z>.
14. Mizuno S. Noun juxtaposition for predication, possession, and conjunction: Beyond ambiguity avoidance. *Linguistic Typology at the Crossroads*. 2024. Vol. 4, no. 2. P. 220–272. DOI: <https://doi.org/10.6092/issn.2785-0943/18271>.
15. Wang, CP. More on Nominal Compounds and Nominal Juxtapositions in Mantauran (Rukai). *Concentric-studies in linguistics*. 2018. Vol. 44. Issue 1. P. 35–65. DOI: <https://doi.org/10.6241/concentric.ling.44.1.02>.